

Runor på skolschemat!

Ett nyfunnet syllabarium från 1000-talets Sigtuna

Helmer Gustavson

År 2000 gjordes ett unikt runfynd i Sigtuna av stor betydelse för runforskningen och av stort kulturhistoriskt värde. Vid den arkeologiska undersökningen i kvarteret Professorn 1 hittade man en liten rund trätrissa av ek med runor. Den är drygt en decimeter bred och två centimeter tjock och har ett runt hål i mitten (*fig. 1A, 2A, 3*).

Trissan hittades i ett omgrävt lager av kulturjord (kontext nr 2747) som enligt Mats Pettersson vid Sigtuna Museum innehöll fragment och slagg från bronsgjuteri, hushållskeramik (A-gods), en glaspärla samt rester av bränd lerklining från en väggbeklädnad. Lagret fanns under väggen till en hantverksbod från 1030-talet (hus B:G) och över resterna av en tidigare bod från omkring 1010 (hus B:A). Den har alltså använts under de första årtiondena av 1000-talet. Övriga fynd i de två husen tyder på att man där sysslade med bronsgjuteri och kamtillverkning.

På trissans bredsidor och kant finns omkring 110 runor inskurna med en vass kniv. Då trissan hittades var den mjuk som smör, och det var svårt eller omöjligt att läsa många av runorna. Efter konservering

har nästan alla runorna kunnat bestämmas efter ingående studier.

Serien av runor utgör ett syllabarium, som är ett skriftsystem där tecknen representerar stavelser (*syllabæ*). En stavelse består ofta av en konsonant jämte en vokal eller enbart av en vokal. I ett syllabarium utgör en konsonant stavelsekonstanten medan vokalen varierar, t.ex. ba, be, bi, bo, bu o.s.v. Syllabarium används också som term för en undervisningsmetod som bygger på syllabisk skrift. Metoden, som användes redan i antiken, kom också att användas i inskriften på runtrissan. För att sätta in runtrissan i denna undervisningstradition ges i det följande en beskrivning hur man lärde sig att läsa och skriva och hur syllabier användes under antiken och fram till och med medeltiden. Beskrivningen bygger på klassiska pedagogiska och skrifthistoriska framställningar av Henri-Irénée Marrou och Bernhard Bischoff.

I undervisningen i att läsa och skriva finns det tre företeelser att beakta, bokstävernans former (*grafem*), uttalet av bokstävernans namn och de språkljud (*fonem*) bokstäverna står för. När vi talar om bokstäverna använder vi namn som ”be”, ”äff”, ”ge”

och ”äss”. Uttalen skiljer sig från de språkljud dessa bokstäver står för, som ju är fonemen /b/, /f/, /g/ och /s/. Vi uttalar ju inte ordet *stare* som ”äss-tare”. Stavningen av de språk som vi talar i Europa bygger på att det finns ett begränsat antal fonem och baseras på den så kallade alfabetiska principen, vilken innebär att vi vanligen använder ett skrivtecken, d.v.s. en bokstav, för varje fonem och att vi inte bryr oss om att återge fonetiska skillnader, d.v.s. ljudskillnader, som inte är betydelseskiljande. Vi skriver ju inte ”tumbindare” fastän *tunmbindare*, ’tillverkare av tunnor’, uttalas så vid mindre medvetet uttal. Den alfabetiska principen är alltså mycket effektiv ur språklig synpunkt. Som nämndes ovan är syllabarium också en term för ett skriftsystem, stavelseskrift, där tecknen representerar stavelser. Antika sådana var den mykenska grekiskan (Linear B, 1300-talet/1200-talet f.Kr.) och den cypriotiska skriften (ca 500-talet – 200-talet f.Kr.) och i vår tid är den japanska skriften *kana* en sådan. Antalet unika tecken i ett sådant system kan variera från omkring femtio till flera hundra.

Tack vare fynd av papyros, skrivtavlor och *ostraka* i Egypten från hellenistisk tid har vi kunskap om undervisningen i att läsa och skriva långt före denna tid. Den går tillbaka till homerisk tid. Fynden utgörs av skrivövningar och kladdanteckningar och en i det närmaste fullständig lärarmanual. Genom dem kommer vi rakt in i första klass i antikens skola. Att läsa, lära sig utantill, skriva och räkna är den enkla avsikten med manualen. Att lära sig läsa var en omfattande sak, ty den metod man använde var mycket omständig. Den största skillnaden mellan antikens metod att undervisa – vilken för övrigt levde kvar i modifierade former långt in

nyare tid – och våra dagars metod, var att antiken byggde på passiv inläring till skillnad från vår aktiva inläring. Därtill kom att den präglades av tvång. Det grekiska ordet *paideía* – jämför ordet pedagogik – stod både för begreppen uppfostran, utbildning av ungdom och för bestraffning.

Ingenting som liknade vår ”allmän läsning” fanns, inte heller våra försök att få eleven att bli intresserad genom att få dem att läsa enkla meningar som ”far ror, mor är rar” så snart de lärt sig de bokstäver som ingick i meningen. Antikens skola avskydde sådana sätt att lära sig. Dess studieplan var inriktad på analys och bortsåg medvetet från de psykologiska problem som uppgiften att undervisa barn och ungdom innebar. Instruktionen går från det enkla till det komplexa, från elementet till det sammansatta. Det gällde att först lära sig bokstäverna, sedan stavelserna och de enskilda orden, därefter fraserna och slutligen den sammanhängande texten.

Alfabetet

Eleven började inte så som vi gjorde med de 24 bokstäverna genom att återge deras ljudvärde (a, b, c, d etc.) utan han återgav deras namn (alfa, beta, gamma o.s.v.) och, som det förefaller, utan att ha några avbildningar framför ögonen. Därefter visade man eleven ett alfabet, där bokstäverna i storbokstavsform var uppställda i kolumner. Eleven läste upp, eller rättare, sjöng dessa listade bokstavsnamn gång på gång och lärde sig på det sättet alfabetet (*γράμματα γινώσκειν*). Det dröjde ända till romartiden innan man kan se några bestämda försök att underlätta inläringen av dessa elementa. Det berättas att sofisterna Herodes Atticus (101–177 e. Kr.) hade en son, som hade svårt att lära sig alfabetet. Han tänkte sig

därför låta sonen växa upp tillsammans med 24 unga slavar, jämgamla med sonen. Varje slav skulle namnges efter en bokstav i alfabetet. Romerska pedagoger använde en mer realistisk metod: bokstavsfigurer i trä, små gåvor i form av alfabet etc. Nu nöjde man sig inte längre med att lära sig alfabetet från A till Ω. Sedan eleven hade lärt sig alfabetet i denna ordning gällde det att lära sig alfabetet bakifrån, från Ω till A, därefter både framlänges och baklänges samtidigt (ΑΩ, ΒΨ, ΓΧ...ΜΝ).

Stavelserna

Sedan detta första stadium klarats av inriktrade man sig på stavelserna. Och med samma envetna systematik lärde man sig den fullständiga uppsättningen av stavelser. Att börja med ord innan alla möjliga kombinationer med stavelser var uttömda var otänkbart. Man började med enkla kombinationer: βα, βε, βη, βι, βο, βυ, βω...; γα, γε, γη, γι... o.s.v. Man uttalade inte heller då stavelserna som vi gör, d.v.s. ba, be, bi, bo, by ...utan beta-alfa, beta-epsilon, beta-eta, beta-iota o.s.v. Därefter fortsatte man med stavelser om tre tecken genom att pröva alla kombinationer genom tillägg av t.ex. -v: βαν,...βεν, βην, βιν o.s.v. ända till ψυν, ψων. Eller också kunde den första konsonanten vara ”fast”: βαβ, βεβ... βαγ, βεγ. Slutligen kunde man systematiskt pröva mer komplicerat byggda stavelser: βρας, βρες, βρης ... γρας, γρες...

Orden

Sedan stadiet med stavelserna klarats av stod orden i tur. Även här gick man fram steg för steg. Först de enstaviga orden. De serier av ord som papyrosfragmenten ger oss är mycket överraskande. Vid sidan av mycket vanliga ord finns där förvånansvärt

sällsynta för att inte säga svårförståeliga ord, vilkas betydelse ibland t. o. m. tycks ha varit obegripliga för dåtidens människor.

De tycks ha valts för de svårigheter det innebar att uttala och läsa dem (ungefär som vi har gjort i våra stavnings- och uttalsövningar med sje-ljudet). Även här användes en metodik helt annorlunda vår. Långt från att underlätta elevens ansträngningar genom att använda vanliga och frekventa enkla ord lät man honom arbeta med maximalt ”svåra” ord i den övertygelsen att sedan dessa svårigheter klarats av resten skulle ge sig av sig själv. Därefter följde tvåstaviga ord (ονόματα δισύλλαβα) därefter serier med tre- och fyra- och femstaviga ord, åtskilda i sina stavelser: Κάσ τωρ, Ὁ δύσ ευς, Ἄν τί λοχ ος o.s.v. Inte heller i dessa listor finns vardagliga ord. De är uteslutande egennamn, framför allt från Iliaden och Odysséen, men även namn på gudar, växter och årets månader. Även här är intrycket att man gjort ett val utifrån en maximering av svårigheten att läsa och uttala orden.

Löpande text och antologier

Slutligen kom man till stadiet att läsa små kortare texter, där orden var åtskilda i sina stavelser. Därefter följde mera normala texter, som i sin tur kunde vara nog så svåra att läsa genom texten saknade ordmellanrum och skiljetecken (*scripta continua*). Utbildningen fortsatte sedan med studiet av utvalda metriska stycken av t.ex. Euripides och Homeros men även av andra klassiker. Genom tradition eller kanske vana kom genom detta urval ett antal bestämda texter att användas en gång för alla och att därigenom lägga grunden för en litterär poetisk kanon för allmänbildade människor.

Övningarna gjordes genom att läsa med hög röst. Under antiken och ett stycke in i

medeltiden var tyst läsning sällsynt. Man läste med hög röst eller allra helst lät man en slav läsa högt.

Skrivundervisningen

Metoden i skrivundervisningen var den samma som vid läsningen. Samma ointresse visades i fråga om de psykologiska svårigheterna och samma utveckling från det enkla till det komplexa gällde: de enskilda bokstäverna, stavelserna, orden, korta fraser och sist texter. Vi har inte exakta uppgifter om de bokstavstyper som användes, kursivbokstäver och storbokstäver ritade på rutade skrivtavlor i bestämda rader (*στοιχηδόν*). Läraren började med att lära eleven att återge bokstäverna utan några förövningar. Läraren ritade en förlaga med tunna svaga linjer. Därefter tog han elevens hand i sin och lät den följa bokstavslinjen flera gånger för att eleven skulle lära sig bokstavens *ductus*, innan denne fick försöka själv. Därpå fick eleven fortsätta att ideligen öva sig.

Efter bokstäverna kom stavelserna, om man får döma av de skrivfel som eleven själv gjorde, därefter bokstäverna, sedan de enstaka orden. Läraren kunde t. ex. skriva initialbokstaven i alfabetsordning, varefter eleven fyllde ut resten av ordet genom att till exempel välja ord eller former på *-ούς* som *Πούς Ρωμαίους Σοφούς Τάυξρους*. Därefter följde fraser som läraren skrev och som eleven kopierade en, två eller flera gånger. Från andra seklet av vår tideräkning har man använt litterära texter som moral-sentenser tillskrivna Diogenes och enredningar av moralisk karaktär som gick tillbaka på Menandros. Ibland är texterna något förvånande: ”Arbeta ordentligt lille gosse, annars riset!” och ”Att lära sig bokstäverna är visdomens början” men också barnslig-

heter som: ”När han såg en svarting skita, sa han: Titta kitteln sprack!”.

Romarna adopterade både sitt alfabet och det beskrivna utbildningssättet från grekerna via etruskerna, från vilka fynd från 600-talet f. Kr. och senare är kända. Grekiskt inflytande under hellenistisk tid förekom också och inslag från latinet ökade successivt i textinnehållet och viss pedagogisk och teknisk utveckling skedde. I skrivundervisningen kompletterades lärarens bokstavligt sett handledda övningar med att bokstäver skars in i botten på skrivplån och täcktes med ett tunt lager av mjuk vax, där eleven med sin stylus kunde följa formerna på bokstäverna under vaxet. Tack vare detaljerade beskrivningar har vi en ingående kännedom om romarnas skolutbildning. I primärundervisningen i att läsa och skriva byggde utbildning på successiv utbildning av olika kategorier av elever (*abecedarii*, *syllabarii* och *nominarii*). I stort sett fortlevde principerna från grekernas sätt att lära ut att läsa och skriva och övertogs av den katolska kyrkan och praktiserades i dess skolverksamhet. Men de texter som kom till användning var kyrkans heliga skrifter.

I skolorna lärdes allra först den gängse minuskeln alfabet ut, vanligen utifrån ett stort pergamentsblad på väggen. Den verkliga läseboken under tidig medeltid med vilken skriftkunskapen prövades och förstärktes var Psaltaren. På grund av dess betydelse i gudstjänstlivet blev användning inte ifrågasatt även om eleverna inte kunde latin, utan talade germanska eller keltiska språk. När undervisningen sekulariserades under senmedeltiden förändrades praxis. Latinskolorna i städerna lämnade Psaltaren, nu följde läseboken med *abc*, *Pater noster*, *Ave Maria*, *Credo* och i början av 1400-talet Catos *Disticha* eller Donatus *grammatik*.

Fig. 1 A. Runskivans ena bredsida.

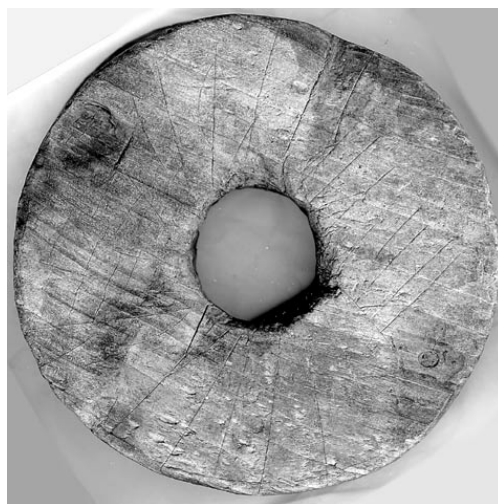

Fig. 2 A. Runskivans andra bredsida.

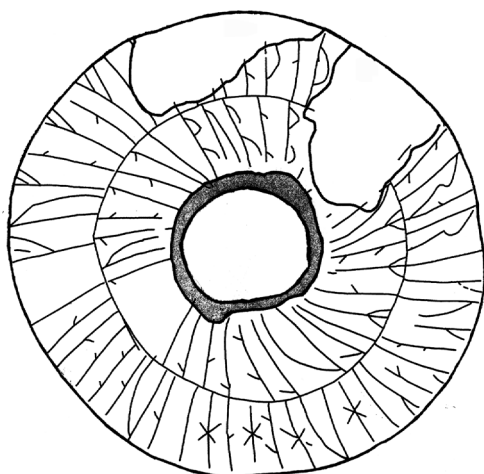

Fig. 1 B. Den ena bredsidas runor.

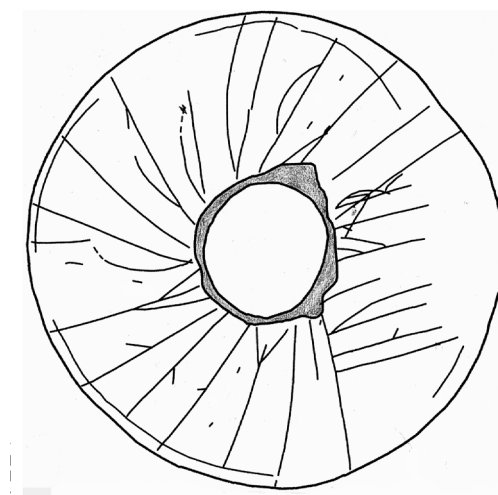

Fig. 2 B. Den andra bredsidas runor.

Fig. 3. Runtrissan är gjord i ek och ca 10 cm i diameter. Tjockleken är ca 2 cm. Också den svagt konkava kanten har en runinskrift.

Foton Sigtuna Museum.
Teckningar förf.

I den grundläggande skrivundervisningen var det naturligtast att utgå från det enskilda bokstavsstrecket (*virgula*) och via de av flera bokstavsstreck sammansatta bokstäverna gå vidare och då ta hänsyn till ökande svårighetsgrad. Grunden för vidare studier var lagd med behärskandet av samtliga bokstäver. För att åstadkomma denna grund formulerade skolmästare vid antikens slut och medeltidens början t.ex. verser på hexameter, där alla alfabetets 23 bokstäver fanns med, t.ex. *Adnixique globum Zephyri freta kannā secabant.*

Det är mot denna bakgrund runtrissan från Sigtuna skall ses. På trissans ena bredsida (*fig. 1A-1B*) är en serie av knappt 20 mm höga runor inskurna i två koncentrisk band. De står med sina baser in mot hålet i mitten och inskriftsbanden skiljs åt av en cirkellinje. Serien börjar med runan **f** efter ett litet spatium i det yttre bandet och fortsätter efter det drygt 15 mm breda spatiet i det inre bandet med runan **t**. En skärskada vid utgrävningen har gjort tre runor oläsliga i det yttre bandet. Här har sannolikt stått **þuþ**. En annan skärskada har tagit bort fyra runor i det yttre bandet, sannolikt **irur**, och tagit bort eller gjort fyra runor i det inre bandet oläsliga, sannolikt **abim**.

Runserien i ytterbandet lyder:

**f u f o f a f i - - - - o þ a þ . . . o r a r i k u
k o k a k i h u h o h a h i n u n o n a n i**

Runserien i innerbandet:

**t u t o t a t i b u b o b - - . . . - u m o m a
m i l u l o l a l i**

På runtrissans svagt konkava kant (*fig. 3*) syns en serie av sjutton stycken 20 mm höga runor. Efter runa 12 finns ett 10 cm långt parti, där några runor förmodligen

inte varit inskurna. Därefter syns fem ytterst grunda runor, varav den första är en **n**-runa med en ensidig bistav snett nedåt höger och den sista runan inte kan läsa annat än som **u**:

Runserien på kanten:

f r u f r o f r a f r i . . . n r i b u

Serierna av runor utgör ett syllabarium. Såsom nämnts är ett syllabarium ett skriftsystem, där tecknen representerar stavelser. Stavelsen består ofta av en konsonant jämte en vokal eller enbart av en vokal.

Runsyllabarierna vittnar om att man bl.a. kunde lära ut och lära sig runor genom att överta tillvägagångssättet från skolutbildningen i latinsk skrift. Sigtunasyllabariet börjar med det första konsonanttecknet i futharken och till detta har i tur och ordning fogats vokaltecknen **u**, **o**, **a** och **i**, d.v.s. de fyra vokaltecken som ingår i futharken. Detta tillvägagångssätt tillämpas systematiskt tecken för tecken i futharkens ordning för konsonanttecknen. Runtecknet **s** används dock inte. I det spatium i den inre ringen där man skulle ha väntat sig runan **s** jämte vokaltecken finns inga spår av runor och utrymmet där är för litet för att ha rymt åtta runor.

På smalsidan har upphovsmannen tillämpat en metod, där han använder två konsonanttecken. Där är runserien inte fullständig. Om smalsidans fem sista runor har ingått i syllabariet, d.v.s. skulle återge runföljden **tri br**, föreligger ristningsfel.

Anmärkningsvärt är att runan **s** inte används i syllabariet och att vokaltecknen inte kommer i futharkordning. Avsaknaden av yrrunan vittnar om denna runas särställning i runsystemet.

materialet frå utgravingane 1974–75 i Kjøpmannsgata i Trondheim, opubl. ms; Karin Fjellhammer Seim, *Runes and Latin Script: Runic Syllables i: Runensinschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung.* utg. K. Düwel. 1998, s. 508ff) har tolkats som exempel på ljudhärmande lek eller skrivövning). Från Sverige kan putsinskriften G 330b från Bunge kyrka på Gotland nämnas med fyra upprepade följder med stavelser bestående av runor för konsonantkonstanter jämte runföljderna **uoaie**.

Ett viktigt moment i den ovan beskrivna undervisningen var att läsa och skriva ord. I Rom kategoriserades rent av de elever som hade kommit till detta stadium som *nominari!* Det är möjligt att den rikliga förekomsten av ”ettord” i form av personnamn, ibland med ett tillägg, är exempel på sådana skrivövningar: *Haraldr* på ett revben från Långgränd i Sigtuna (Nytt om runer 1996, s. 17), *Bofi* på ett skulderblad från kvarteret Professorn 2 (Nytt runor 1996, s. 18), *Sigurðr* på ett ben från Professorn 1 (1999). Eftersom underlaget för undervisningen under senmedeltiden bl.a. utgjordes av Pater noster, Ave Maria och Credo kan inslag från dessa texter möjligen vara skrivövningar som byggde på katekesisk undervisning. Även en inskrift som **rifi**, d.v.s. ”revben” på ett revben (!) från kv. Professorn 4 (fig. 4) kan vara en skrivövning.

Från Norge är några medeltida runinskrifter kända som nämner själva processen att lära sig runor: *...nam ek þetta þvi, fe fu fa fö* ”...jag lärde mig därför: fe fu fa fö.” En inskrift av sådant slag leder över till inskriften på runtrissans andra sida (fig. 2A-2B).

Inskriften på runtrissans andra breddside börjar med ett avgränsande lodrätt streck och sex runor ställda på linje. De är förutom

kortkvistrunan **s** knappt 30 mm höga. De övriga ca 40 mm höga runorna på breddsidan täcker hela ytan med runornas toppar mot mitthålet och baserna mot föremålets ytterkant. De står på en fragmentariskt bevarad ramlinje, skuren ca 2 mm innanför ytterkanten. Baserna skär på några ställen över ramlinjen. Den har förmodligen skurits in före runorna. På breddsidan finns några tryckskador, som har uppkommit, då trissan låg i jorden. De äventyrar inte läsningen av runorna.

På breddsidan kan man läsa:

nus ftr mik : þurþir : mana : mist.

Ett lodrätt streck i inskriftens början uppfattar jag som ett avgränsningsstreck. Formellt kan det läsas om en **i**-runa. Med en dubbelläsning av **n**-runan skulle då inskriften kunna börja med konjunktionen *en* ’och, men’, vilket är mindre troligt ur syntaktisk synpunkt.

Inskriften skall förmodligen tolkas ”Lär (runorna) efter mig! Du må våga(?) mest av män.” Om det är läraren eller föremålet som talar är oklart. I många runinskrifter från medeltiden talare nämligen föremålet i jagform till läsaren. Det ord som återges med runorna **nus** bedöms vara en imperativ, *nys!* av verbet *nysa*, som finns bevarat i svenska dialekter (*nysa* ut ’utforska’) och som är besläktat med ordet *nys* i uttrycket ’få *nys* om något’. Verbet används i dikten *Havamal*, då den skildrar hur Oden lärde sig runkunskap hängande i världsträdet: ”jag spanade noga nedåt (*nýsta ek niðr*), runor tog jag upp.”

Runföljden **þurþir** är problematisk att tolka. Anmärkningsvärt är att red-runan används för /R/ i ändelsen om det rör sig om 2.pers. sing. pret. konj. av verbet *for-*

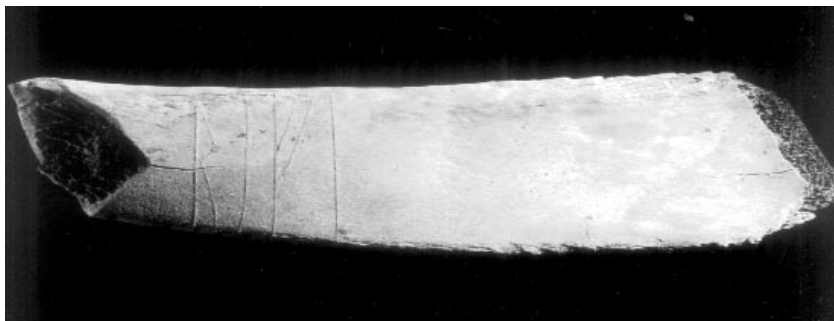

Fig. 4. "rifi"
(=revben) inristat
på ett revben från
kv. Professorn,
Sigtuna. Foto
Bengt A. Lund-
berg,
Riksantikvarie-
ämbetet

svenskt *pōra*, *pōra* 'våga, vara dristig' med optativ betydelse. Det gäller även en tolkning av **purþir** som *þor þer*, där **þur** då skulle uppfattas som en imperativ på samma sätt som **nus** och **þir** skulle vara en "dativus commodi" eller reflexiv dativ av typen *sibi gauderi* av pers. pron. 2. sing. En sådan konstruktion med verbet *pōra* är vad jag vet inte känd från de nordiska fornspråken. Det mediala verbet *þoras* går tillbaka på ett **pōra sik*.

Då trissan hittades vid den arkeologiska undersökningen år 2000 var villrådigheten stor vad det egentligen var för ett föremål. Arkeologisk expertis och föremålsspecialister har granskat den och kommit fram till att den inte har varit något lock till en smörkärna, inte heller någon sländtrissa, som först förmodades. Troligen har runtrissan redan från början varit ett pedagogiskt hjälpmedel att "råda" runor i det vikingatida Sigtuna.

Avslutande ord

Runskriften är den ena sidan av det gyllene mynt, skrivkonsten, som människorna i Sigtuna ägde. Den andra sidan av samma mynt var den latinska skriften. Den bruka-

des också i Sigtuna och vittnesbörd om den är både medeltida diplom i våra arkiv och fynd av vaxtavlor och skrivstift (styli) från de arkeologiska undersökningarna i Sigtuna. Den är värd sin egen skildring.

Förslag till vidare läsning

En ingående och spännande skildring av undervisningen i att lära sig läsa och skriva under antiken och senantiken ger Henri-Irénée Marrou i *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* som har utkommit i ett stort antal utgåvor, 6. uppl. 1965. För medeltidens undervisning i att lära sig läsa och skriva latin har Bernhard Bischoff skrivit en klassisk uppsats som heter *Elementarunterricht und Probationes Pennae in die ersten Hälfte des Mittelalters*. Den ingår i hans *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte*, Band 1, 1966. Om runsyllabariet se James Knirk, "Learning to Write with Runes in Medieval Norway" i *Medeltida skrift- och språkkultur* (1994), s. 192–197 och Karin Seim Fjellhammer: "Runes and Latin Script: Runic Syllables" i *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung* (1995), s. 508–512.

Summary. Our knowledge of how runic literacy was taught in the Viking Period and Middle Ages is regrettably small. Therefore the find of a small disc with inscribed runes used for teaching purposes in Viking Period Sigtuna is very important.

The disc was found between two sheds in a layer dating from c. AD 1010-30. On one side are two circles of runes, spelling out nonsensical syllables which vary in a fixed way according to a regular pattern. The variation pattern in the syllables can be connected with the order of the runes of the runic alphabet, the futhark (*fig. 1B*). The syllable lines are structured entirely in futhark order. Each syllable consists of an initial

consonant followed by a vowel. The runes on this side of the disc are thus a runic syllabary. The principle behind such a syllabary is the combination of all vowel and consonant characters in every possible way. The Sigtuna syllabary shows that the futhark was an important part of learning how to read and write runes. It demonstrates the transfer of a Medieval method for teaching Latin writing to the teaching of runes. But alas, our knowledge of early runic teaching before the Christianization of Scandinavia is still almost equal to nil.

On the other side of the disc is an inscription encouraging the novice to “be the bravest of men and learn runes”.